

Nikolina Šimetin Šegvić
Zagreb

VREMENITOSTI ZAGREBA JOSIPA HORVATA

Josip Horvat, novinar, povjesničar-publicist, kroničar, intelektualac, jest osoba koja se stalno vraća kada se proučava povijest Zagreba, naročito međuratnog razdoblja. Najzaslužnije je za to njegovo djelo Živjeti u Hrvatskoj. Zapisnici iz nepovrata 1900-1941., objavljeno 1984. godine. U ovom radu pokušat će se dati pogled na Horvatov Zagreb, kako ga on piše, kako ga se sjeća, kako ga oblikuje i doživljava, s posebnim osvrtom na vremenske slojeve o kojima, ali i u kojima piše.

Ključne riječi: Zagreb, grad, urbana povijest, intelektualac, mentalitet

I sada, glasni jezik forme tih velikih kamenih oblika, koji se, poput samog čovječanstva gradova, sasvim kao oči i duh, u suprotnosti tihom jeziku krajolika, unosi u njen svjetlosni svijet! Silueta velikog grada, krovovi s njihovim dimnjacima, tornjevi i kupole na obzorju! Kojim jezikom govori jedan pogled na Nürnberg i Firencu, na Damask i Moskvu, na Peking i Varanasi! Što znamo o duhu antičkih gradova, kad nam njihova linija na južnjačkom nebu, po podnevnom svjetlu, pod oblacima, ujutro, po zvjezdanom noćnom nebu nije vidljiva. Potezi ulica koji su ravni ili krivi, široki ili uski, niske, strme, mračne kuće, koje u svim zapadnjačkim gradovima gledaju na ulicu sa svojim fasadama, svojim licima, a u svim istočnjačkim gradovima bez prozora i s rešetkama okreću leđa; duh trgova i uglova, pogleda i vidika, fontana i spomenika, crkva, hramova i džamija, amfiteatar i kolodvora, bazara i odmarališta; a onda opet predgrađa, vrtno kuće i nakupine oronulih stambenih zgrada između blata i polja, otmjene i siromašne četvrti, suburbija u antičkom Rimu i Faubourg St. Germain u Parizu, antički Baiae i današnja Nica, male gradske slike Rothenburga i Bruges a i more kuća Babilona, Tenochtitlána, Rima i Londona! Sve to ima povijest i jest povijest.

Oswald Spengler, „Duša grada“, u: Propast Zapada, 470-471.

1. Proučavati grad i intelektualca, raditi urbanu i intelektualnu povijest

Proučavanje povijesti grada jest multidisciplinarni podvig. U svim etapama razvoja urbane povijesti to je značilo analizu političkih, gospodarskih, društvenih, kulturnih izvora kojima su protutežu u strukturalnom smislu činili najčešće arhitektonski planovi i druga vrela takve vrste. I suvremena urbana povijest usmjerena je na multiperspektivnost; međutim, sve češće povjesničari obraćaju pozornost i na odnos pojedinca i grada, sa željom da se dublje istraže gradski mentaliteti, motivacije pojedinaca koji su oblikovali svoju okolinu ili su reagirali na njene promjene. Proučavati povijest grada znači više-manje političku i institucionalnu povijest toga grada; raditi urbanu povijest znači istraživati ono što se u

tim gradovima događa u najširem smislu.¹ Veza između urbane i intelektualne povijesti postaje tim očitija. A o njoj već svjedoči bogata plejada povjesničara.

Grad je od samog početka povezan s intelektualcem kao izvoriste ideja, koncepata, modela, promjena, inovacija, sukobljenih narativa. Intelektualna je povijest u pravilu usmjerena na definiranje tog prostora. Naročito u odnosu na 19. i 20. stoljeće: vrijeme nastajanja modernoga grada vrijeme je i stvaranja tipova modernih intelektualaca. Peter Gay to jasno pokazuje kada u Charlesu Baudelaireu (1821. – 1867.) vidi arhetip modernističkog intelektualca koji je neraskidivo povezan s lokalnom dinamikom Pariza, „goleme galerije slika“ koja ga inspirira.² Književnici, umjetnici i drugi intelektualci u središte su također stavljali grad: Matoš je živio na relaciji Zagreb – Pariz – Beograd i o tome pisao, Peter Altenberg i njegove bečke kavane već su gotovo pa „opća mjesta“ Beča s prijelaza 19. na 20. stoljeće, Henry James neizostavan je u odnosu New York – London, slično je za Roberta Müllera relacija Beč – New York, za Uptonu Sinclaira Chicago, a za Borisa Nikolajeviča Bugajeva, poznatog kao Andrej Beli, to je Sankt Peterburg. Walter Benjamin (1892. – 1940.) je u središte dugoročnog istraživanja, koje je okupljao u tzv. *Passagen-Werke* (od 1927. pa do smrti 1940.), stavio Pariz; njegova je zbirka tekstova sjajan doprinos filozofiji, filozofiji povijesti i književnosti, a u svojoj je matrici i svojevrsna povijest modernizma.³ Nepotrebno je možda posebno i isticati da su gotovo svi spomenuti intelektualci dobili i svoje povjesničare-obrađivače. Početkom 20. stoljeća u tom smislu dominiraju dva tipa intelektualaca: lokalni flaner i gradski reporter. Tome se kasnije dodaju novinari-književnici koji su kao angažirani intelektualci djelovali u svojim urbanim okolinama.

Dok je od 1980-ih godina primjetna reakcija na usko disciplinski definiranu „novu ubranu povijest“ bila uglavnom usmjeravanje na široku socijalnu povijest grada, što se u nekoj mjeri odražavalo i na hrvatsku historiografiju (A. Szabo, M. Kolar-Dimitrijević), posljednjih se godina, naročito u američkoj i njemačkoj historiografiji, javlja tendencija proučavanja urbane povijesti u odnosu na globalnu povijest. Takva su istraživanja komparativistička i uglavnom transnacionalna. No, dominantna poveznica u posljednjim dvama desetljećima ostaje istraživanje urbane i intelektualne povijesti; od francuskih pristupa bliskih generaciji povjesničara oko časopisa *Annales* 1980-ih i 1990-ih godina, poput Bernarda Lepetita i Jean-Claudea Perrota,⁴ do američkih ostvarenja Rosemary Wakeman⁵ i naročito Thomasa Bendera,⁶ koje sve više zanima dubinsko iskustvo urbanog življenja i nastanak intelektualnih

¹ Timothy J. Gilfoyle, „White Cities, Linguistic Turns, and Disneylands: The New Paradigms of Urban History“, *Reviews in American History*, 26, 1998, 176-177.

² Peter Gay, *Modernism: The Lure of Heresy: from Baudelaire to Beckett and Beyond*, New York – London 2008, 37-44; Filip Šimetin Šegvić – Nikolina Šimetin Šegvić, „Duh moderne: od kulture življenja do kulture smrti. Fenomen samoubojstva u Europi i Hrvatskoj“, u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti. Zbornik radova s Desničinih susreta 2017.*, ur. Ivana Cvijović Javorina – Drago Roksandić, Zagreb 2018, 432.

³ Walter Benjamin, „Das Passagen-Werk“, u: *Gesammelte Schriften*, 5, ur. Rolf Tiedemann – Hermann Schweppenhäuser, Frankfurt am Main 1982.

⁴ Jean-Claude Perrot, *Genèse d'une ville moderne: Caen au XVIIIe siècle*, Paris 1975; Isti, *Une histoire intellectuelle de l'économie politique, XVIIe – XVIIIe siècles*, Paris 1992; Bernard Lepetit, *La Ville et l'innovation. Relais et réseaux de diffusion en Europe, XIVe – XIXe siècle*, Paris 1987.

⁵ Rosemary Wakeman, *Practicing Utopia: An Intellectual History of the New Town Movement*, Chicago 2016.

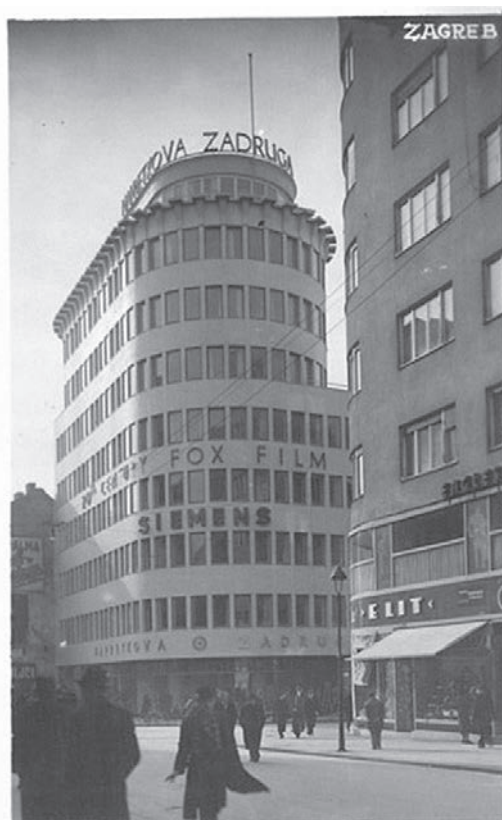
⁶ Thomas Bender, *Toward an urban vision: ideas and institutions in nineteenth-century America*, Kentucky 1975.

kultura unutar tog konteksta, nadilazeći ponekad granice intelektualne povijesti, ulazeći u sferu psihološkog. Proučavanje intelektualca i „njegova“ grada otvara široku paletu istraživačkih pitanja koja ujedno određuju i koncept. Najčešća je problematizacija pitanja koliko okolina oblikuje intelektualca te koja je međusobna povezanost prostora, okoline i pojedinca. Također, možemo pratiti i taj grad kroz perspektivu pojedinca-intelektualca, mapirati njegovu fenomenologiju, njegovu mentalnu kartu grada, ali i konkretan doživljaj prostora kroz njegove uhodane rute ili širenje njegove urbane topografije na, za njega, nove prostore.

2. Što čini Horvatom Zagreb?

Uvodna ugrubo iznesena skica o nekim smjerovima urbane (i intelektualne) povijesti vodi do glavne teme: publicista, književnika, povjesničara, a prije svega novinara Josipa Horvata (1896. – 1968.) i njegova grada – Zagreba. Za razliku od nekih navedenih imena, Horvat nije napisao monografiju o gradovima ili gradu. Međutim, on je kao novinar, pisac povijesti ili memoara, dakle kao stvaraoc izravno povezan sa Zagrebom.

Što zapravo znači Zagreb Josipa Horvata? Koji je to Zagreb? Najjednostavniji odgovor jest Zagreb onog vremena u kojem je on živio, dakle od njegova preseljenja u ranom djetinjstvu, nakon rođenja u slavonskom Čepinu 1896. godine, do njegove smrti, 1968. Kada se kao povjesničari osvrnemo na spomenuto razdoblje u povijesti grada Zagreba, sasvim nam je jasno da se radi o vremenu u kojem grad prolazi nekoliko transformacija na različitim razinama. U sociokulturnom smislu, zanimljivo, važan uspon Agrama, njemačkog, ali i habsburškog središta Banske Hrvatske, gotovo da koincidira s njegovim (naglim) padom i nestankom Monarhije. Naravno, moguće je konstatirati da je njemačka kultura bitno utjecajnije u Zagrebu 18. i prve polovine 19. stoljeća. To je vrijeme kada Zagreb ubrzano dobiva na važnosti jer postaje mjesto okupljanja elita.⁷ No, komunalni i infrastrukturni razvoj u drugoj polovini 19. stoljeća učinio je od grada srednjoeuropski, prepoznatljiv grad s gotovo svim obilježjima tipičnoga grada u Habsburškoj Monarhiji. Njemački jezik i

Sl. 1. Stambeno-poslovna zgrada "Napretkova zadruga" u Bogovićevoj ulici koju je 1936. projektirao arhitekt Stjepan Planić

⁷ Drago Roksandić, „Izlazak izvan zidina“, u: *Povijest grada Zagreba, 1: Od prehistorije do 1918.*, ur. Ivo Goldstein – Slavko Goldstein, Zagreb 2012, 200-251.

kultura već su odavno uzimali, za razliku od, primjerice, Osijeka, u odnosu na narodno – na hrvatsko, ali su i dalje postojano mogli opstajati u krugovima gradskih elita. Bitan prijelom ipak se događa od izbijanja Velikog rata i nestankom Austro-Ugarske.

No, grad se mijenja također i u gospodarskom smislu. Sastav radnog stanovništva mijenja se, Zagreb zahvaća industrijalizacija, trgovina i poslovanje se od početka 20. stoljeća znatno moderniziraju. Stari obrtnički Zagreb u tom smislu također sve više uzmiče, dok se u međuratnom gradu napokon ne javlja novi grad *Siemensa, Boscha, Opela, Buicka, 20th Century Foxa* ili drugih neonskih reklama. U komunalnom i prometnom smislu grad se temeljito mijenja; samo nova gradska javna električka rasvjeta (1907.),⁸ električni tramvaj (1910.), prvi automobili (1901.), pa zatim i prva autobusna linija (1927.) značili su već značajne promjene. A povrh svega se u gradu događaju i, potaknute različitim faktorima – od političkih do posljedica Velikog rata – velike promjene u sastavu stanovništva te se bilježi ne samo značajan rast.

Josip Horvat svjedoči, dakle, promjenama od tipičnog srednjoeuropskog središta Banske Hrvatske na kraju 19. stoljeća s nekim izraženim lokalnim obilježjima, preko grada moderne koji intelektualno ravnopravno sudjeluje u okviru europskih poimanja o

Sl. 2. Poslovno-stambena zgrada Radovan u Masarykovej ulici, neboder s 9. katova koji je 1933.-1934. projektirao arhitekt Slavko Löwy

⁸ V. i Tomislav Anić, „Modernizacija Zagreba u prvoj polovici 20. stoljeća – elektrifikacija naselja s periferije“, u: *Moderno lice grada*, ur. Lidija Bencetić – Mario Manin, Zagreb 2019, 139-159.

razvoju, napretku i funkciji grada, do Zagreba koji se počinje mijenjati u sasvim novim (političkim, ekonomskim, kulturnim) kontekstima te naposljetku postaje mjesto radikalnih sukoba te „kratkih i slučajnih prijateljskih susreta“ – da se parafrazira sâm Horvat.⁹ Tako potonji za vrijeme prije Drugog svjetskog rata piše: „Sličice, koje slijede, nisu još stare ni pola stoljeća. Razmatrajući ih, možemo osjetiti potresnu strelovitost zbivanja posljednjih desetljeća.“¹⁰ Kako ističe u predgovoru književnik Marijan Matković, Horvat počinje pisati *Zapisce iz nepovrata (1900.-1941.)* (u drugom izdanju *Živjeti u Hrvatskoj*) vrlo vjerojatno još za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata.¹¹ Horvat tako piše:

Jučer na šetnji kombinirao o rekonstrukciji prošlosti u obliku memoara. Jedno ime katkad uskrisuje čitavo doba. Nisam još načistu da li da donesem razvoj svoj ili da prenesem težište na poznate ličnosti i događaje? Datumi se lako mogu utvrditi prema novinama. Ali svi su memoari *in ultima linea* autoportreti.¹²

Počeo, odnosno nastavio u kolovozu 1943. započete memoare. Tko zna hoću li ih dovršiti i da li će biti za štampu. Svejedno. Mogu pisati na stroju na slijepo, tj. bez načala. Nisam načistu hoće li biti posve osobni, intimni – bilo bi i to interesantno, kao primjer kako zbivanje formira čovjeka mimo njegovog programa – ili samo pobilježiti dojmove o ljudima i događajima od općeg interesa. Mislim pisati u zaokruženim, samostalnim poglavljima bez sistematske povezanosti. (...) Događaji nakon 1941. bili bi posebna knjiga. Vidjet ćemo što će izaći. – Momentano mi to piskaranje malacko budi *élan vital*. I to je nešto, pa i ako iz svega ne bude ništa.¹³

Sreo Šidaka, koji zadovoljan memoarima, bodreći me neka nastavim.¹⁴

Njegov diskurs stalno ostaje između memoarskog i autobiografskog, ali je pritom zanimljivo zamijetiti različite pristupe gradu: od personalnih, toplih opisa koji imaju literarne ambicije, do mnogo distanciranih, žurnalističkih poteza, između kakvoga grubog poopćavanja i finog preciziranja. U *Zapiscima iz nepovrata*, djelu koje izlazi postumno unutar jedne godine u izdanjima Rada JAZU i Sveučilišne naklade Liber, Horvat tako zapravo kombinira svoja osobna iskustva s kronikom društvenog razvoja Zagreba. Njegova su prisjećanja možda i najvredniji izvor (hrvatskog) „dugog 19. stoljeća“, sežući čak i dalje od 1918. godine. A za kasnija se razdoblja rekonstrukcija Horvatova Zagreba može dobiti ne samo (djelomično) iz njegova dnevnika objavljenog pod naslovom *Preživjeti u Zagrebu* (odnosno *Ratni dnevnik*, kako je izvorno rukopisni materijal naslovljen¹⁵) nego i iz korespondencije s prijateljem Slavkom Batušićem (1902. – 1979.) koja se zbog njihove bliskosti može smatrati iskrenom i uglavnom bez (inače u intelektualaca često prisutne) autocenzure.¹⁶ Za ovo istraživanje *Zapisci iz nepovrata* čvrsta su okosnica, ne samo zbog

⁹ Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj. Zapisci iz nepovrata 1900-1941.*, Zagreb 1984, 338.

¹⁰ Isto, 5.

¹¹ Isto, VI. O Horvatu u Drugom svjetskom ratu v. Albert Bing, „Josip Horvat i (Drugi svjetski) rat“, u: *Intelektualci i rat 1939.-1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, ur. Roksandić – Cvijović Javorina, Zagreb 2012, 43-56.

¹² Horvat, *Preživjeti u Zagrebu. Dnevnik 1943-1945.*, Zagreb 1989, 16.

¹³ Isto, 179. Prvi odlomak napisao je oko 14. 4. 1945. Isto, 219.

¹⁴ Isto, 245. (Datum: 12. 7. 1945.)

¹⁵ V. Isti, *Pisma Slavku Batušiću (1952-1968)*, Zagreb 2014, 20.

¹⁶ Isto, 7-8.

vremenske odrednice kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća u njima, već mnogo više jer je kao izvor neobičnog karaktera. Radi se o djelu koje izlazi relativno dugo nakon autorove smrti (skoro dva desetljeća), sâm je Horvat zapise radio tijekom Drugog svjetskog rata te završio 1947. godine,¹⁷ a kasnije se njima koristio ili ih interpolirao u druga svoja djela. Kao izvor *Zapisci* ne otkrivaju samo različite slojeve Zagreba koji su Horvatu trajno vidljivi nego i „vremenitosti“ unutar kojih autor gradi svoju, ponekad osobnu, ponekad generacijsku, ponekad lokalno-kroničarsku „priču“:¹⁸ on piše s vremenskom distancom, prisjeća se, na njega utječu znanje i događanja u njegovoj sadašnjosti.¹⁹ Horvatov je Zagreb, dakle, slojevit i stoga jer su *Zapisci iz nepovrata* amalgam (pri)sjećanja i povijesti koju je sâm istraživao, neka vrsta lepeze kulturno-političkih gradskih i nacionalnih procesa.

„Dopunjavajući“ *Zapiske iz nepovrata Ratnim dnevnikom*, može se pretpostaviti o Horvatuov bijegu iz Zagreba 1943. – 1944. u jedan stariji, možda i neviniji Zagreb Horvatova djetinjstva i mladosti od Zagreba zahvaćenog Drugim svjetskim ratom. Zanimljivo je tako da u *Ratnom dnevniku* Horvat ne opisuje grad, već samo daje napomene o svojim kratkim šetnjama, ali ne govoreći više o rutama, već samo o odredištima, a Zagreb je opisan isključivo kroz vrijeme i vremenske prognoze, uz poneke općenite napomene.

Grad je tmuran u smanjenoj rasvjeti, sablasno prolaze ljudi; jedna četa u mraku naliči na fantastičan crni kubus, koji se miče kao stonoga.²⁰

Grad neobično promijenio sliku, jer tramvaji više ne voze.²¹

Grad nevjerojatno prljav, prašan i zapušten.²²

Bio na sunčanju. Od danas slobodna prodaja cigareta. Zapravo, čudan osjećaj: moći ući u trafikku, kupiti što hoćeš – toliko smo odvikli od normale.²³

Grad kao da je na čekanju, poput samog Horvata koji pronalazi razne načine i zanimacije kako preživjeti, a pritom velik element dnevnčkih zapisa čine knjige koje čita. To je grad glasina, astroloških pretpostavki o kraju rata, ponekih viceva, uzbuna od zračnih napada, druženja oko karata. Prestao je čak čitati i novine.²⁴ Ponekad donosi izvještaje o bombardiranju i stradanjima. Tada će se prisjetiti iskustava i osjećaja iz Prvog svjetskog rata:

Za me je to sve skupa isti osjećaj kao u ratu 1916. za Brusilovljeve ofanzive: isprav neugodno, onda rezigniraš; glavno je imati cigaretu i biti u društvu, u kojemu se stidiš pokazati da se bojiš, svladati borbu između zečjeg instinkta i nekog osjećaja da moraš sačuvati obraz; kasnije valjda i to posljednje popusti kad dođe do gustoga.²⁵

Naravno, o nedostatku govora o gradu u Horvatuov dnevniku može se samo nagađati, ali i ta nagađanja dolaze od očekivanja prema jednom djelu, posebice ovako intimnom

¹⁷ Bing, „Josip Horvat i (Drugi svjetski) rat“, 51, bilj. 35.

¹⁸ Usp. Boris Beck, *Politički portreti Josipa Horvata*, Zagreb 2013, 117-134.

¹⁹ Npr. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965.

²⁰ Isto, *Preživjeti u Zagrebu*, 48. (Datum: 13. 1. 1944.)

²¹ Isto, 159. (Datum: 18. 10. 1944.)

²² Isto, 182. (Datum: 22. 12. 1944.)

²³ Isto, 259. (Datum: 2. 9. 1945.)

²⁴ „Kupio novine, mislim prvi put otkako je došla NDH, od 1941. nisam ih čitao.“ Datum zabilješke u dnevniku jest 6. 5. 1945. Isto, 228.

²⁵ Isto, 64. (Datum: 22. 2. 1944.)

kao što je dnevnik, koje proizlazi od novinara, publicista-povjesničara i intelektualca definiranog njegovim gradom.

3. Portret jedne generacije i njenih lomova

Zanimljivo je prvo sjećanje Horvata na Zagreb. Svoje djetinjstvo u gradu promatra prvenstveno kroz kaleidoskop – „metodu“ koju sâm ističe već u uvodu i prvom dijelu svojih memoara, govoreći neposredno i o svojoj memoriji: svjestan je da je to svojevrsno „doba nevinosti“, ali i raznih slika i sličica koje tvore određeni, subjektivni mozaik. Tako prva mutna sjećanja oštrinu dobivaju bojama, zelenim krošnjama gričkog perivoja, jarkim svjetlom na otvorenom kojem kontrast daju „crne figure dadilja-čuvarica“, zatim bojama najšarenijeg zagrebačkog krova, onoga crkve sv. Marka.²⁶ To su najupečatljiviji elementi njegova ranog djetinjstva, koje se protezalo od Strossmayerova šetališta preko Markova trga do vrha Opatičke, omeđeni u daljini „nijansama modrila“ obrisa Sljemena do Plješivice.²⁷

Nemoguće je ne usporediti nakratko barem Horvatove zapise s onima Miroslava Krleža, tri godine mlađim od Horvata, bez obzira na to što se ne radi o istim kategorijama zapisaka. Krležino *Djetinjstvo 1902-03*, slično Horvatu, polazi od „mnogo slika“, iako življih i mnogo više usmjerenih na neposredan svijet djeteta – svijet igre. No, *Djetinjstvo* nije kakvo nostalgično reminisciranje za izgubljenim vremenom; tekst je mnogo pretenciozniji, zadire mnogo dalje, izvan bilo kakvog svijeta djeteta koji je tek ishodište, a vodi i prema promišljanjima o politici, klasi, religiji, kulturi, mentalitetima. Krležin pogled seže mnogo dalje od Zagreba, vraća se, doduše, često na „agramersko“, različito shvaćeno (jezični izričaj, mentalitet, urbana topografija, boje vremena itd.), no za razliku od Horvata, nije statičan.²⁸

I dok se sjeća Zagreba dječjim očima, Josip Horvat kao da se sjeća i nevinijih vremena i definicija grada. To je grad koji je veći od pojedinca, ali i od sebe samoga – on je središte, pozornica na kojoj se odvija „igrokaz koji ljudi nazivlju historijom“.²⁹ Horvat tako odmah pozicionira Zagreb kao središte cijelog naroda i hrvatske povijesti. Kako dijete otkriva i širi svoju percepciju grada, tako ga otkriva i čitatelj. Posebnom statusu Gornjega grada uskoro se suprotstavljaju šarenilo, buka i raznolikost Donjega grada. Taj je dio Zagreba na prijelazu stoljeća simbolizirao korak u budućnost koji su činile nove i moderne reprezentativne, ali i stambene zgrade, gradske palače, skupine novih stanovnika po tadašnjim rubovima grada, kavane, krčme i gostionice, lokalna svratišta i moderni dućani. On je obilježje novog društva i novih oblika društvenosti. Horvat piše:

S jezom i stahopoštovanjem gornjogradska su djeca na Strossmayerovom šetalištu promatrala uspinjaču, osobito sićušni dimnjak na njezinoj kućici – nestalo ga je kad je uspinjača elektrificirana – odakle bi katkad strašno i zaglušno siknula para, roseći naokolo sitne kapljice. Od prve vožnje, kad tlo nekako izmiče ispod nogu a okolišne kuće kao da se oživjele penju uvis, zamrlo bi mnogo dječje srce, ne smirivši se ni u llici, gdje opet bio neki drugi svijet velikih prozora sve od ugla Bregovite ulice pa do

²⁶ Isti, *Živjeti u Hrvatskoj*, 5.

²⁷ Isto, 6.

²⁸ V. Miroslav Krleža, *Djetinjstvo i drugi zapisi*, Zagreb 1972, 11-104.

²⁹ Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 6.

Jelačićevog trga. Za tim prozorima sjede gospoda kose razdijeljene po sredini i blistavo pričešljane, sa zlatnim cvikerima, visokim bijelim krutim ogrlicama. Ništa ne rade, samo gordo gledaju i narod, i tramvaje, i kola koja bjesomučno jure. Dakako, taj je trk kola pužev korak u poredbi s tempom današnjice, ali tad još bijaše „poplašeni konj“ bauk, kojim su majke i dadilje plašile živahnu djecu – premda se, valjda u deset godina, nije dogodio slučaj da bi konj oborio prolaznika ili zgazio dijete. Kavane sa svojim velikim oknima davale su karakteristiku Ilici sve od Jelačićeva trga do Kačićeva spomenika. Od stare „Narodne kavane“ na Jelačićevu trgu pa do Bauerove na uglu Ilice i Frankopanske ulice bilo ih je pet ili šest, postotno su bile najjača branša među iličkim lokalima.³⁰

Iako je u djetinjstvu okusio antagonizam Gornjega (grada prošlosti) i Donjega grada (grada budućnosti),³¹ ipak vrlo slikovito opisuje susreće starog i novog Zagreba. Za njega je to sve više od 1900. godine pa nadalje Trg bana Josipa Jelačića. Intenziviranje događanja uoči Prvog svjetskog rata donijelo je ubrzane i nenadane promjene i na osobnoj i na razini grada. Nekoć intrigantan i udaljen Donji grad postao mu je svakodnevicom. Završivši Trgovačku akademiju, stekao je trajna prijateljstva i već se krenuo etablirati u intelektualnim krugovima grada koje prati. On i njegovi vršnjaci „uhvaćeni“ su u trenutku snažnih društveno-političkih previranja, u trenutku otpora mađaronstvu i banu Khuenu, pritom sve jasnije shvaćajući nedostatnosti starih političkih opozicija, pravaštva i narodnjaštva. Zahvatili su ih zatim žestoki potresi hrvatsko-srpske koalicije i buđenje radikalnih političkih ideja koje se manifestiraju na širokom prostoru.³² Za Horvata su važna prekretnica i pobune 1902. i 1903.: Khuenovim odlaskom nastupa i novo razdoblje. Od tih trenutaka i širenja

Sl. 3. Trg bana Jelačića na razglednici u optjecaju oko 1918. godine. Za Horvata Trg tek tijekom Prvog svjetskog rata postaje "zbornica i burza" grada.

³⁰ Isto, 12-13.

³¹ Isto, 14.

³² Postumno je objavljen publicistički spis J. Horvata koji upravo tu temu podrobnije obrađuje: Isti, *Pobuna omladine 1911-1914*, Zagreb 2006.

vidika, a napose od školovanja na Trgovačkoj akademiji, Horvat postaje povjesničar svog vremena, generacije i grada.

S druge strane, rat ga vodi na rusku frontu, kamo dopijeva 1916. u ratno zarobljeništvo. Grad se također mijenja. Ratna svakodnevnica ubrzala je promjene koje su se postupno odvijale još od posljednjih desetljeća 19. stoljeća, ali je i mnoge projekte obustavio.

Bezbroj će puta Horvat uočiti stvaranje novog Zagreba i pomicanje njegovih „unutarnjih“ granica. U to je vrijeme krajnja bila ona na Savi, za tadašnjeg mladića s Gornjega grada potpuno egzotični doživljaj, daleko mjesto gdje se ne odvija samo dnevna trgovina i plovidba splavima. Izlet u periferiju u Horvata ima sve klasične elemente i više od toga: na rubu grada nalazi se ženska kaznionica, vojničko kupalište, željeznica. Egzotika znači i dovođenje naučenih moralnih normi u pitanje jer je izložen golotinji „bestidnih“ vojnika, a promatra „napetu голу grud mlade Ciganke“; periferija znači i prvi doživljaj seksualnosti.³³

Mnogo suroviije redefiniranje grada nije došlo daljnjim šetnjama u djetinjstvu i mladosti, ono stiže ratom. Promjene se odražavaju i na generaciju 1895./1896. koju portretira, ali različito. Kako i sâm kaže, ta je generacija nestala 1918. godinom, kao i jedan cijeli stari, purgerski Zagreb. *Zapisci iz nepovrata (1900.-1941.)* otkrivaju kako Horvata postupno prestaje definirati njegova generacija 1895./1896. i breme te generacije kojoj je Veliki rat „oduzeo mladost“. On piše:

Godine 1914. ta je omladina s maturalnom svjedodžbom u džepu čvrsto vjerovala da je na ulazu, život lijep, veleban. Njezin je, ona će ga osvojiti. Tad se nenadano našla pred zatvorenim vratima. Kroz četiri i pol godine u priznatom i nepriznatom strahu za živo zdravo tijelo žudjela je da dočeka konac rata, uvjeren da će se opet naći pred magičnim, ali sad rastvorenim vratima slobode života. Uoči 1919. počela je spoznavati da je sve ispalo drukčije. I da je sama postala drukčija. Bilansa je negativna.³⁴

Kao netko tko nije ni podražavatelj ni nostalgičar za Austro-Ugarskom Monarhijom, Horvat si sâm želi zadati ulogu promatrača koji se bori s mitom o gradu koji su, prema njemu, stvorili August Šenoa i Antun Gustav Matoš. Ipak, za razliku od Krleže, na vidjelo ne izlazi prezir prema Monarhiji, a naročito ne prema prošlom vremenu.

Intelektualca u „realnom“ vremenu Horvat opisuje na nekoliko mjesta u svojim dnevničkim zapisima iz Drugog svjetskog rata. Često je tada i duhovit, pomalo ironičan, vjerojatno iz osjećaja nemoći, ali i tjeskobne beskorisnosti za tadašnje društvo koje mu to i pokazuje. Najteži su trenuci oni kada spoznaje da je razum posve nemoćan i samo opterećujući.

U „pjesničkoj“ sobi prije bombardiranja razgovarali o reakciji nerava na današnje događaje. Intelektualac svagdje mehanički čita, bilo jelovnike, telefonske knjige, svaki štampani papir – netko je primijetio kolika bi dobit bila za literaturu da su na klozet-papiru odštampane dobre lirske pjesme. Možda bi stradala onda starka, ili ostavši prljava, ili inficirana od tiskarske boje, Trebalo bi tada pronaći higijenske, neinfekciozne boje.³⁵

Jedan tesarski majstor dobiva danas 4000 Kn dnevno – mjesečno preko 100.000. Intelektualac i činovnik niti četvrtinu toga.³⁶

³³ Isti, *Živjeti u Hrvatskoj*, 13.

³⁴ Isto, 152.

³⁵ Isti, *Preživjeti u Zagrebu*, 64-65. (Datum: 22. 2. 1944.)

³⁶ Isto, 142. (Datum: 1. 9. 1944.)

Depresija. Noću padala kiša. Svi smo iziritirani. Sve patnje dolaze – barem za moju klasu – odatle što je iz života iskopčan ratio; ništa nije nemoguće urediti niti za pol sata unaprijed. Pa ipak, ratio djeluje, samo je posve nemoćan. Osjećam se jedno i osamljeno.³⁷

4. Fragmenti mentaliteta

Horvata sve više definiraju krugovi u kojima se kretao, na razmeđu propasti Austro-Ugarske i nastanka Prve Jugoslavije. On tada otkriva *novi i drugačiji grad*. Nije ni čudo da se dijelom tada neobjavljenih *Zapisaka iz nepovrata* mogao koristiti za kasnija publicistička djela o povijesti novinstva i politike u Hrvatskoj. Zagreb koji se tako otkriva ne čini urbana topografija, ne čine ga više nove ulice, nove „granice“, već ljudi, odnosno pojedinci. Kao što je to uobičajeno, u djetinjstvu su mu se kao autoritativne figure nametali učitelji i profesori s njihovim „realističnim humanizmom“: Horvat oživljava tako paletu poznatih hrvatskih intelektualaca: Josipa Modestina, Franju Bučara, Artura Schneidera, Julija Benešića, Filipa Lukasa i druge.³⁸ Kasnije u novinarskim, obzoraškim krugovima i pišući o povijesti novinarstva Horvat oživljava i razdoblje svog potpunog ostvarenja u novinarskoj karijeri. On više nije autobiograf i memoarist, već sada postaje i povjesničar, odlazeći u „stranu zemlju“ – povijesti. Zagreb je u tom smislu za njega mjesto društveno-ekonomskih i političkih strategija. No, korijenje *Obzor* ne smješta u njega, već u dinamičnijem okruženju Primorja i Karlovca pred 1848. godinu jer revolucija i preporod nisu imali svoje izvorište po Horvatu u Zagrebu.³⁹ On svakako pokušava izbjeći stvaranje mitskog mjesta, no o tome je li uspio, može se raspravljati. Jer, ubrzo *Obzor*, svjesno politikom uredništva, postaje ključan za mentalitet hrvatske urbane inteligencije.

Upravo je to intelektualni ambijent koji Horvat opisuje. Kada piše o urednicima, Vladimiru Lunačeku, Milivoju Dežmanu ili, pak, „novinskom magnatu“ Zagreba, Eugenu Demetroviću,⁴⁰ Horvat povezuje vlastita sjećanja, gradsku događajnicu i „gradsku memoriju“. To je riznica gradskih tračeva, anegdota, glasina ili diskusija koju Horvat u sebi čuva i nijansirano priključuje činjenicama, pružajući tako i za 19. i za 20. stoljeće rijetko složeni memoarski izvor o urbanom doživljaju. Kada piše o Dežmanu, neizostavna mu je njegova romansa sa zagrebačkom *enfant terrible* Ljerkom Šram (1874. – 1913.) koja nije intimna koliko gradska afera.⁴¹ Osim opisa romanse, govoreći o obitelji Šram, opisuje i „purgersku izbu“ koja nestaje:

Kuća je solidno građena, valjda negdje u prvoj polovici stoljeća. Prozori su joj samo nešto veći od onih tipičnih malograđanskih kuća, od kojih su se sačuvali još rijetki primjerci u Kapucinskoj, danas Matoševoj ulici (br. 5. i br. 7) ili u Pivarskoj, danas Basaričekovoj ulici br. 20. Zapravo su to seljačke izbe od dasaka, pletera, omazanih zemljom, tek djelomično izgrađene od cigle; krovovi su im tek u 20. st. dobili

³⁷ Isto, 207. (Datum: 7. 3. 1945.)

³⁸ Isti, *Živjeti u Hrvatskoj*, 28-33.

³⁹ Isto, 168-169.

⁴⁰ Isto, 245.

⁴¹ Isto, 196-198.

crijep mjesto „šindre“. Razmještaj je prostorija neobično jednostavan, higijenski su uređaji u malom dvorištu, gdje je smješten i kotac za svinje. Ni Šramova kuća nije daleko odskočila od tih purgerskih izba. Tek je zidanica, no uske se vijugave stube teško probijaju na prvi kat, a spoj između soba prvog sprata posjeduje drevni hodnik, zaštićen staklima. Zahodi su primitivni, nepraktično smješteni, graditelj nije računao sa suncem, dvorište taracano kaldrmom primalo je pomije. Uz zid se penjala bolećiva povijuša, u kutu kraj bačve za kišnicu vegetiralo je u loncima nekoliko cvjetova. Zrak bijaše tu uvijek težak, zasićen mačjim smradom. Bijaše to miris šenoinskoga Zagreba.⁴²

Ali vrlo rijetko Horvat ostaje na slikama i opisima. Zanima ga, primjerice, i moral ili slojevi zadane moralnosti oko 1900. godine u Zagrebu, uloga habsburške države i svećenstva kao „vojske“ dinastije u tom pogledu.⁴³ Opisujući, pak, raspad Austro-Ugarske 1918., čas je na lokalnoj, čas na državnoj razini, pritom imajući u vidu sve manje Beč, a sve više Beograd. No, i tada ne odustaje od gradske događajnice na mikrorazini: zanimaju ga emocije i motivacije različitih slojeva – od oduševljenja do razočaranja koje kulminira prosinačkim žrtvama, opis čega nudi i sâm.⁴⁴

U svojoj analizi Horvat vlastitu generaciju često stavlja u odnos prema gradskim mentalitetima. Bilježi „psihološka previranja“ u gradu, pronalazi ključne točke u urbanoj topografiji koje u vremenu prijeloma često dospijevaju u proturječja. Ako je Trg bana Jelačića sve više „zbornica i burza“ grada⁴⁵ u kojem se događaju promjene uslijed dolska novog stanovništva s juga, iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine, u Vlaškoj ulici Horvat pronalazi stari Zagreb:

Zagreb je apstinencijom otkrio svoje nezadovoljstvo. „Vlaška ulica“, taj posebni pojam u političkom i socijalnom životu Zagreba, njegova nepriznata, a stvarna ljudska i mentalna jezgra tokom posljednjih decenija, oporbeno je digla glavu. (...)

„Vlaška ulica“ kao politički faktor u životu Zagreba i Hrvatske nije bila ograničena na liniju od zagrebačke katedrale do crkve Sv. Petra. „Vlaška ulica“, to je hrvatski malograđanin, koji ne živi samo u Zagrebu. Stvarno je on hrvatsko građanstvo, jer inteligencija i činovništvo bijahu posebne kaste, dok buržoazija s velikim kapitalima u zapadno-evropskom smislu nije u Hrvatskoj ni postojala. Radništvo u užem smislu 1918. ne obuhvaća više od četiri postotka pučanstva zemlje, a i ono pretežno živi mentalitetom malograđanina. (...) „Vlaška ulica“ je „purgerija“, građanin maloobrtnik i trgovac, nezavisniji u svakom pogledu od inteligencije i činovništva, jer je toliko imućan da može bezbrižno živjeti prema svojem standardu, koji, dakako, nije ni blizu standardu prosjeka evropskoga građanstva.⁴⁶

To ga vodi i do (re)definiranja purgera i purgerskog patriotizma:

„Purger“ je redovito sâm stekao imetak: jednokatnicu ili dvokatnu kuću bez osobitog komfora, posjeduje mali vinograd negdje na Bukovcu – ili mu je to životni

⁴² Isto, 196-197.

⁴³ Isto, 15, 188.

⁴⁴ Isto, 148.

⁴⁵ Isto, 121.

⁴⁶ Isto, 146.

ideal – ima parcelu vrta i voćnjaka negdje na periferiji. Tu obično sam grabi lopatu. Malograđanin je radišan, ali voli uživati plodove svoga rada, poznat je sladokusac, a najviše cijeni večernji sastanak s prijateljima uz litricu vina i partiju „šnapsla“. Ne voli izlaziti iz svoga kruga, miješati se s velikom gospodom. Kod njega još nisu sasvim ugasle tradicije nekadašnjih cehova, obnovio ih je u svojim stručnim i dobrotvornim društvima. Njihovi članovi u posebnim odorama pod svojim zastavama važno nastupaju in corpore na svim glavnim priredbama grada: uskršnjim i tijelovskim ophodima, zavjetnoj procesiji u Mariju Bisticu, općim patriotskim proslavama. Sve važnije zgrade u zajedničkom životu svršavaju se prijateljskim domjencima u nekoj od brojnih gostionica vlaškouličke četvrti, gdje se slava slavi strogo po „križevačkim statutima“, koje dobri ljudi u svom neznanju smatraju hrvatskim izumom. Purger je velik patriot. Njegov patriotizam pozna samo jedan izražaj: načelno tvrdoglavo opozicionarstvo. (...)

Patriotizam purgera stvarno je gorljivi lokalni patriotizam; vidokrug mu je uzak, jer su rijetki među njima napuštali svoj grad. Najdalje ako pođu do kojih zagorskih toplica, gdje si, usprkos suvremenoj medicini, daju „roge metati“, smatrajući puštanje krvi univerzalnim lijekom.⁴⁷

U potrazi za slojevima gradskog mentaliteta Horvatu je oslonac povijest. Formiranje društvenih skupina za njega je dugoročan proces, čija izvorišta uočava ponekad i u Zagrebu Bele IV. On kao intelektualac uočava promjene i pita se o njima, a kao povjesničar pronalazi dubinske procese, čije su oni manifestacije. Pritom vrlo rijetko postaje kroničar grada. Samo u razdoblju 1918. – 1919., kao vremenu najjačeg loma, poseže za time.

5. Horvatov Zagreb prošlosti i povijesti

Zagreb prošlosti, povijesne i žurnalističke analize Josipa Horvata nerazdvojivo je povezan sa Zagrebom uz koji je živio. Sve su te razine u *Zapiscima iz nepovrata* prisutne. U poslijeratnim godinama, kada strastveno prikuplja materijale, nastavlja popunjavati praznine, neku vrstu „horvatovskih bijelih mrlja“ hrvatske historiografije,⁴⁸ primjerice, biografijama o Gaju i Supilu ili opsežnim kulturnohistorijskim analizama novinstva 19. i 20. stoljeća,⁴⁹ prateći tako vlastitom logikom istraživanja Jaroslava Šidaka (1903. – 1986.) kao predstavnika, kako ih je sam nazivao, „akademskih historičara“. Minuciozna, ponekad gotovo pa i zamorno detaljna dubina kojom Horvat prodire u svijet 19. stoljeća suprotstavljena je s tendencijama ondašnje „akademske“ historiografije da se materija sintetizira na temelju političko-socijalnih odrednica genetičke povijesti. Horvat je s pomoću biografija, biografskih podataka, političko-kulturne događajnice i različitih mikrosvjetoa Zagreba, Hrvatskog zagorja, Varaždina itd. pronalazio vlastiti način sintetiziranja jednog razdoblja. Nije mu strano pisati popularno, uključiti pokoji „štiklec“ ili anegdodu.⁵⁰ No,

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ V. Mirjana Gross, *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001, 12.

⁴⁹ Horvat, *Ljudevit Gaj*, Beograd 1960; Isti, *Franjo Supilo*, Beograd 1961.

⁵⁰ O metodama Josipa Horvata pri pisanju o prošlosti v. inovativan tekst: Beck – Ivo Žanić, „Historiografija u političkoj komunikaciji – kako Josip Horvat pišući o prošlom želi mijenjati suvremenost“, *Historijski zbornik*, 66/2, 2013, 405-420.

vješto je vladao arhivskom građom, pratio njenu dostupnost, ulazio u najmanje detalje, analizirao sve što mu se moglo naći pod rukom – stvarajući tako i prednost u odnosu na „akademske“ milje. Međutim, nije stajao na arhivima. Zagreb je promatrao kroz već spomenute „vremenitosti“ kojima je i sâm bio djelomično svjedok: nije samo znao pronaći preporodni Zagreb, Zagreb 1840-ih i 1850-ih, već i „barokni“ Zagreb „khuenovštine“ na Gornjem gradu⁵¹ – njegovu političkom središtu do ratnih godina između 1914. i 1918., kada Horvat primjećuje pomak prema Trgu bana Jelačića kao „zbornici i burzi“ grada i Donjem gradu. Mnogo kasnije negoli bi to zaključio ili napisao bilo koji povjesničar Zagreba, znao je i dešifrirati njegov mentalitet, njegovo „hohštaplerstvo“, kako je istaknula u jednom razgovoru povjesničarka Elinor Murray Despalatović.⁵²

U poslijeratno vrijeme Zagreb ubrzano kroči prema novoj modernizaciji; izmjena stanovništva i gradske strukture te urbanizacija događaju se neprestano, no radi se – moglo bi se možda reći – o stanovitom „tihom redefiniranju“ Zagreba: naizgled još dominira gradom stari purgerski duh; iako je 19. stoljeće davno nestalo još ga je moguće pronaći, a Horvat u svojim zapiscima i pismima često povlači takve paralele. Dolazi, međutim, do vrlo spore izmjene građanskih navika i mentaliteta koje će tek znatne promjene u socijalnoj strukturi vidljivo pospješiti. Manire, građanska ugoda i konformizam rade ustupke novom sustavu, novoj ideologiji, ali i prirodnoj modernizaciji koja je k tome potaknuta od strane države pa nije ni čudo kako Horvat voli u pismima Slavku Batušiću ustanoviti da je „Zagreb u svojoj okolini najbolje ljetovaliste i odmaralište“,⁵³ kako bez poteškoća odlazi prema Šestinama da bi održavao „kontakt sa širokim narodnim masama“, dakle, njegovim riječima – s „paorima, smetlarima, lugarima, babama“.⁵⁴ Društvene promjene, promjene stanovništva Horvat lucidno i nepogrešno uočava tijekom svih prijelomnih događaja, od Velikog rata, kada će val doseljenika prvi put bitno izmijeniti „Zagreb k. k. Monarhije“ i predstavljati otrežnjenje od monumentalnosti 19. stoljeća, kada će postati grad došljaka, grad koji je tijekom međuraća – kako će u jednoj publicističkoj knjižici primijetiti – „jedna velika kolonija Zagorja“ jer gotovo „pola“ Zagorja dolazi tijekom tjedna, ali ga vikendom napušta.⁵⁵

Horvat putuje, povezuje krajolik, prirodu i slojeve čovjekova života koje promatra s onime što ga u prošlosti zanima. Napušta Zagreb, ali kraće, kreće u okolicu i govori o svojim „putovanjima u prošlost“⁵⁶ – selo je faktor koji iz vida ne gubi niti u *Zapiscima iz nepovrata*,⁵⁷ fasciniran netaknutošću kraja koji je za njega rječit izvor prošlih vremena. Interesira ga sve, stare fotografije Zagreba koje otkrivaju njegovu nekadašnju arhitekturu, zanima ga geografija, priroda – primjerice, pogled koji je Gaj imao sa svojeg Mirogoja. Sve češće misli o zagrebačkom krajoliku, zamjera Šenoi i Matošu što su stvorili mit o lažno patriotskoj nacionalnoj kulturnosti Zagreba jer je njemu na umu taj Zagreb sredine 19. stoljeća, import koji se dogodio pojavom preporoditeljâ i diktat iz Beča kojim je Zagreb

⁵¹ Usp. Beck, *Politički portreti*, 148-164.

⁵² Horvat, *Pisma*, 332.

⁵³ Isto, 202.

⁵⁴ Isto, 32.

⁵⁵ Isti, *Lijepa naša ... rukovet zapisaka o našim najljepšim krajevima*, Zagreb 1931, 193.

⁵⁶ Fernand Braudel, *The Identity of France, 1: History and Environment*, London 1988.

⁵⁷ Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 139-142.

postao „barokni centar“, dok su Matoš i Šenoa, kao i drugi „literati“ i „maleri“, zanemarili ljepotu zagrebačkog pejzaža koncentrirajući se na nacionalni mit.⁵⁸ Horvat živi građanski život Zagrepčanina, istovremeno je društveno i aktivan i neaktivan; pred kraj života nije moderan, ali je to bio rijetko tko – međutim, ipak je prisutan. Tijekom dvanaest godina života njegova psa Boyja, Horvat se šeta s njime po raznim zagrebačkim mjestima, druži se sa svojim prijateljima, intelektualnom i kulturnom elitom Zagreba koja polagano nestaje u tom „tihom redefiniranju“.

No, Horvatov je kaleidoskop ustvari sjajan izvor „istovremenosti neistovremenog“.⁵⁹ Veće zanimanje za moderni Zagreb pokazuje samo u dijelovima o svojem djetinjstvu i mladosti – zaključuje da ono što je 1900. godine značilo komfornost elita, 1938. ne bi bilo dovoljno ni za „prosječne građanske obitelji“⁶⁰, navodi kako već 1938. u gradu postoji preko 1.000 osobnih automobila, ističe pojavu nogometnih klubova *HASK* i *Concordia* itd. Međutim, prolaznost vremena najčešće u Horvata otvara prostor za daljnju analizu prošlosti i mentaliteta 19. stoljeća ili bilježi nestajanje spomenutoga. Iako do kraja ostaje šetač gradom, on se kreće desertoovskim zadanim gradskim rutama koje odabire, izbjegavajući „pošast“ modernog megalomanskoga grada kakvim je i Zagreb 1920-ih i 1930-ih težio postati.⁶¹ Karakterističan za Horvata ostaje njegov doživljaj grada i ljudi tijekom šetnji u kojima je njegova sadašnjost prilika za referencu prema prošlosti: on je gradski reporter prošlosti. Šetnji se nije odrekao ni za vrijeme Drugog svjetskog rata, pa čak ni kada su avioni počeli nadlijetati Zagreb, ali, očekivano, mnogo suzdržanije.⁶² Horvat kao šetač i promatrač tako je postojao od svojeg djetinjstva, kada otkriva prostor Gornjega grada, pa sve do samoga kraja.

⁵⁸ Isti, *Pisma*, 49, 116.

⁵⁹ Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main 2000.

⁶⁰ Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 16.

⁶¹ Michel de Certeau, *Invencija svakodnevice*, Zagreb 2002, 155-164.

⁶² U jednom trenutku tijekom Drugog svjetskog rata mislima bježi po karti Pariza: „Između dvije uzbune u mašti putovao – po karti Pariza – tko zna hoću li ga ikad još vidjeti? Zacijelo će biti drugačije; ja svakako.“ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 89. (Datum: 6. 4. 1944.)